आकाशशुद्धं तैलाख्यमुत्पन्नं स्फटिकं ततः ।
मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥
न तत्तुल्यं हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।
संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिल्लभेत्ततः ॥"
इति गारुडे पूर्व्वविभागे । ७८।१—३ ॥
तथा ।
"हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा ।
स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् ॥
हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तत् द्विधा भवेत् ।
सूर्य्यकान्तञ्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथा परम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति यत् क्षणात् ।
सूर्य्यकान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः ॥
पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।
चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे ॥
अशोकपल्लवच्छायं दाड़िमीबीजसन्निभम् ।
विन्ध्याटवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
सिंहले जायते क्षणमाकरे गन्धनीलके ।
पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् ॥
अत्यन्तनिर्म्मलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि ।
ज्योतिर्ज्वलनमाश्रिष्टं मुक्ताज्योतीरसं द्विज ॥
तदेव लोहिताकारं राजावर्त्तमुदाहृतम् ।
आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥
ब्रह्मसूत्रमयं यच्च प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज ॥"
इति स्फटिकपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

स्फटिका, स्त्री, स्फटिकारिः । इति भावप्रकाशः ॥

स्फटिकाचलः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचलः । स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्फटिकात्मा, [न्] पुं, (स्फटिक एव आत्मा स्वरूपं यस्य ।) स्फटिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फटिकाद्रिभिदः, पुं, (स्फटिकाद्रिं कैलासपर्व्वतमपि भिनत्ति वर्णेनेति । भिद+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥

स्फटिकाभ्रः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभ्रः स इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्फटिकारिः, स्त्री, (स्फटिकस्य अरिः ।) श्वेतवर्णवणिग्द्रव्यविशेषः । फट्किरी इति भाषा ॥ यथा,—
"नवमारयदक्षारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रैः ।
बहुशः पात्यं सत्वं तद्धि महाद्रावकं नाम ॥"
इति रत्नावली ॥
तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारी । स्फटिकारिका । फट्करी । इति महाद्रावकप्रकरणे भैषज्यरत्नावली ॥

स्फटी, स्त्री, (स्फटतीति । स्फट+अच् । ङीष् ।) स्फटिकारेः । तत्पर्य्यायः । स्फटिकी २ श्वेता ३ शुभ्रा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदृढा ६ दृढरङ्गा ७ रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । प्रदरमेहकृच्छ्रवमिशोषदोषनाशित्वम् । दृढरङ्गदाढत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् ।
निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

स्फड, इ क नर्म्मणि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) यथा । स्फुड़ि क नर्म्मणि इत्यत्र नर्म्म इत्त परीहासः । आद्यस्वरीति कातन्त्राद्यः । इति दुर्गादासः ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरतो स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

स्फरणं, क्ली, (स्फर+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलतो स्फलन्ती । पस्फाल । सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलाविति रघुः । चालश्चलनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फाटकं, क्ली, स्फटिकम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥ जलबिन्दौ, पुं । इति केचित् ॥

स्फाटिकं, क्ली, (स्फटिकमेव । स्वार्थे अण् ।) स्फटिकम् । इति शब्दारत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५५ । १७ ।
"सहस्रस्तम्भां हेमवैदूर्य्यचित्रां
शतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्तारामाशु कुर्व्वन्तु युक्ताः ॥"
स्फटिकस्येदमिति । स्फटिक+अण् । स्फटिकसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६३।१३।
"देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥")

स्फाटिकोपलः, पुं, (स्फाटिक उपलः) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फाटीकं, क्ली, स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फातः, त्रि, वृद्धियुक्तः । स्फायधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

स्फातिः, स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) वृद्धिः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई, स्फीतः स्फातः । ङ, स्फायते पस्फाये । स्फायत्रिर्मीकमन्धीति गणकृतानित्यत्वात् । इति रमानाथः । स्तुतन्तु स्फायते स्फायः पचादित्वादन् ततः स इवावरतीति क्वौ शचन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फारं, क्ली, (स्फायते इति । स्फाय+"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फारः, पुं, (स्फाय+रक् । यद्वा, स्फुर चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) विकटः । कनकादेर्व्वर्द्धनुदः । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
"असकृदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैस्त्रिभुवनजये मा पञ्चेषोः करोति सहायताम् ॥")

स्फारणं, क्ली, (स्फर+णिच्+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।२।३।१० ॥

स्फालः, पुं, (स्फल चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) स्फूर्त्तिः ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय वृद्धौ+बाहुलकात् डिच् ।) कटिप्रोथः । इत्यमरः । २।६।७५ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २८१ ।
"सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥")

स्फिक्घातनकः, पुं, (स्फिचं घातयतीति । स्फिच्+हन+णिच्+ल्युः । ततः स्वार्थे कन् ।) कट्फलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क हत्याम् । हिंसे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फेटयति । इतिरन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

स्फिरं, त्रि, (स्फाय वृद्धौ+"अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फीतः, त्रि, (स्फाय+क्तः । "स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।" ६ । १ । २२ । इति धातोः स्फी ।) वर्द्धितः । यथा,—
"स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥
"स्फीतान् समृद्धान् देशान् । तत्र तस्यां दिशि ।
पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ।
ग्रामा भृगुप्रोक्ताः ।
'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते ।
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव चेति ॥'
व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । तान् । खेटाः कर्षकग्रामाः । खर्व्वटाः गिरितटग्रामाः । भृगुप्रोक्ता वा ।
'एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् ।
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ॥'
वाट्यः पूगपुष्पवाट्यस्ताः । वनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः । उपवनानि रोपितवृक्षाणां समूहाः तानि च ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

स्फुट, इ क नर्म्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्म्मेह परीहासः । इ क, स्फुण्टयति सखायं लोकः । अयमन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, इर् विश(स)रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-भेदने सक०-सेट् ।) इर, अस्फुटत् अस्फोटीत् । विशरणं भेदनम् ।